

**Муниципальное бюджетное образовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа им. Бавун-оол У.А. с. Элегест Чеди-Хольского кожууна РТ**

Согласовано

заместитель по ВР

Л.М. Кыргыз /Кыргыз Л.М./

« 31 » 08 2024 г.

Утверждено
директор школы
Н.М. Тулуш Тулуш Н.М.-Х/
приказом № 63 от « 31 » 08 2024 г.

**РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
«УЛУСЧУ УЖУРЛАР»
ДЛЯ 6 КЛАССА
НА 2024/2025 УЧЕБНЫЙ ГОД**

Составитель программы
Оюн Маргарита Саян – ооловна
педагог дополнительного образования

с.Элегест 2024г.

Тайылбыр
6-гы класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемнин ажилчын
программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистин республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суял сайзырап, кижилернин угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлинин ролу кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнуң «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүнден, культуразындан болгаш сүзүүнден дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонuurгалын барымдаалап хувааттыгнан. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлөптиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илереди билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилинин арыг-чаагай, чырык, тура-сорукут болурунга хамаарыштыр кылдыгнан ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга-дуржулгазынга даягнан.

6-гы класска өөредир темаларның бөлүктээшкини:

«Кижини – бойду стун дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны
2. Кижини угааны
3. Кижиниң октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.
5. Назын эргилдези.
6. Кижиниң хаяазы, хей-аъды, хей сүлдези, сузу болгаш куъду.

7. Арага дугайы.

8. Ниити ужурлар (этикет).

9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредери;

- езулуг тыва кижиниң овур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредери;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажил чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредери;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;

- кижиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түңнел турар ужурлуг деп чүүлдүн дугайында билигни бээри;

- кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагып ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиги-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүн хөй талалыг утказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (оон иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,

- өг- бүледе кежигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,

- өг- бүле бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижини – бойдустуң дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;

2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажил кичээли;

4. Кижиниң хаяазы, хей-аңды, хей сүлдези, сузу болгаш куъду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;

7. Ниити хыналда ажил – 1 шак;

8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;

9. Чырык күзел – 1 шак, оон иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;

10. Туннел кичээл. – 1 шак, ооң иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазыныкичээли.

Кижичаяаны-биле холбашкан ужурларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билер, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагыырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долuzu-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөрөдир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге *«Кижичайалгазы»* деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлөптиг кижичандыг болурул? Кижичаяаны. “Кижичайалгазы” деп атка канчаар төлөптиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижичугааны. Мага-бот дадыктыларының аргалары.

Кижиниң октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаязы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежилим”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижиниң хаязы. Кижиниң хей-аъды. Кижиниң сүлдези. Кижиниң сузу. Куът дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандылары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

Календарь-тематиктиг план
«Кижичайалгазы»

№	Темазы	Үези/ шагы	Кичээлдин эртер хүнү	
			план езугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кирилде кичээл. Төлөптиг кижичандыг болурул?	1	04.09.	
2.	Кижичаяаны	1	11.09.	
3.	ЧСК «Кижичайалгазы» деп атка канчаар төлөптиг болурул?	1	18.09.	
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	25.09.	
5.	Кижичугааны	1	02.10.	
6.	Мага-бот дадыктыларының аргалары	1	9.10.	
7.	Кижиниң октаргайы.	1	16.10.	
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	23.10.	
9.	Сагыш эргилдези	1	6.11.	
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1	13.11.	
11.	Сагыш маңы	1	20.11.	
12.	Сагыш аптаязы	1	27.11.	
13.	Угаан-сагыш ажылы	1	04.12.	
14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1	11.12.	
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	18.12.	
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежилим»	1	25.12.	
17.	Назын эргилдези	1	15.01.	
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	22.01.	
19.	Кижиниң хаязы	1	29.01.	
20.	Кижиниң хей-аъды	1	05.02.	
21.	Кижиниң сүлдези	1	12.02.	

22.	Кижиниң сузу	1	19.02.	
23.	Бот ажыл	1	26.02.	
24.	Куът дугайында улусчу бодалдар	1	04.03.	
25.	ЧСК «Буян чандылары»	1	11.03.	
26.	Арага дугайы	1	18.03.	
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	25.03.	
28.	Ниити уjurлар (этикет)	1	08.04.	
29.	Бот ажыл	1	15.04.	
30.	Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1	22.04.	
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1	29.04.	
32.	Хыналда ажыл	1	06.05.	
33.	Түңнел катаптаашкын-кичээл	1	13.05.	
34.	ЧСК «Чырык күзел»	1	20.05.	
35.	ЧСК Чогаадыг «Улусчу уjurлар» деп эртемден чүнү билип алган мен?»	1	27.05.	

“Улусчу уjurлар” эртеминиң «Кизи – бойдустан дээди чаялгасы.» деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөренип болгаш оларны билген турар:

- кижиниң чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билер болгаш ону сагып чоруур;
- иштиги делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билер;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгеренгей илередип шыдаар.;
- ниити уjurлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билер.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
18. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
- Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
19. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
26. Тыва улустун алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..